

Konstytucyjna zasada prawdy

Leszek Bosek

Profesor nauk prawnych, sędzia Sądu Najwyższego, pracuje w Katedrze Prawa Cywilnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego.

✉ bosek@wpia.uw.edu.pl

<https://orcid.org/0000-0003-3850-0038>

The Constitutional Principle of Truth

The preamble to the 1997 Constitution of the Republic of Poland defines truth as the first of the fundamental constitutional values, indicating the universal foundations for this Constitution. Truth, good, justice and beauty define the absolutely protected normative concept of man and his dignity. The principle of truth is an independent norm of the constitutional law. The principle of truth should determine the interpretation and application of the constitutional provisions defining the right to a fair trial, so that a fair hearing of the case is possible in every situation. The principle of truth may be regarded as a principle of a civil trial, but its significance goes far beyond the issue of determining the actual basis for a decision in civil proceedings. The principle of truth contributes to the criteria of knowing good. They are also shaped by constitutional principles, rights and freedoms such as freedom of speech and freedom of research.

Słowa kluczowe: zasada prawdy, zasada suwerenności, preambuła Konstytucji RP, zasady postępowania cywilnego, wolność słowa, wolność badań naukowych

Key words: principle of truth, principle of independence, preamble to the 1997 Constitution, principles of civil procedure, freedom of speech, freedom of research

[https://doi.org/10.32082/fp.3\(71\).2022.1064](https://doi.org/10.32082/fp.3(71).2022.1064)

1. Uwagi wprowadzające

Przedmiotem opracowania jest niezmiennie aktualne¹ i wciąż sporne² zagadnienie prawne doty-

czące tego, czy polski porządek prawny ustanawia samodzielną normę prawną nakazującą organom władzy publicznej uwzględnić prawdę, czy też wskazana we wstępie do Konstytucji RP oraz licznych przepisach prawa kategoria prawdy pojmowana być winna raczej jako wartość pozbawiona samodzielnego znaczenia norma-

1 Tekst jest uzupełnioną i zaktualizowaną wersją artykułu przyjętego do druku w „Forum Prawniczym” w 2021 r.

2 T. Ereciński, K. Weitz, *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego* (w:) T. Ereciński, K. Weitz (red.), *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a kodeks postępowania cywilnego*, Materiały Ogólnopol-

skiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego, Serock k. Warszawy 24–26 września 2009 r., Warszawa 2010, s. 29.

tywnego. Rozstrzygnięcie tego zagadnienia może mieć istotne znaczenie dla prawidłowej wykładni i stosowania norm gwarantujących sprawiedliwy proces, jak i dla innych podstawowych uregulowań prawnych.

Opracowanie podzielono na dziesięć części. Punktem wyjścia jest omówienie charakteru prawnego preambuły Konstytucji RP. Na tym tle zostanie omówiona treść i cel akapitu preambuły określającego bezpośrednio kategorię prawdy. Uwzględniona w tym zakresie zostanie treść kompromisu zawartego w Komisji

2. Charakter prawny preambuły Konstytucji RP

Polska tradycja konstytucyjna traktuje preambułę – wstęp do konstytucji – jako typowy element struktury ustawy zasadniczej⁴. Preambuła otwierała tekst Konstytucji z 3 maja 1791 r., Konstytucji RP z 17 marca 1921 r., konstytucji PRL z 22 lipca 1952 r. oraz Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r.⁵

Wspólna wszystkim wstępom do konstytucji jest ich funkcja polegająca przede wszystkim na uroczystym

Wspólna wszystkim wstępom do konstytucji jest ich funkcja polegająca przede wszystkim na uroczystym proklamowaniu najistotniejszych w świetle historii, teraźniejszości i przyszłości zasad i ocen służących integracji obecnych oraz przyszłych pokoleń wokół pewnego systemu wartości.

Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego. W dalszej kolejności kategoria prawdy zostanie egzemplifikacyjnie omówiona na tle norm konstytucyjnych, przez które najpełniej – w świetle orzecznictwa – się ona realizuje.

Ograniczone ramy tekstu wykluczają systematyczną i wyczerpującą rekonstrukcję wszystkich kontekstów normatywnych, zasad, wolności i praw konstytucyjnych, przez pryzmat których widać zagadnienie prawdy. Ustalenia interpretacyjne dotyczące przedmiotu i celu poszczególnych zasad, wolności i praw człowieka i obywatela poczyniono w odrębnych opracowaniach³.

proklamowaniu najistotniejszych w świetle historii, teraźniejszości i przyszłości zasad i ocen służących integracji obecnych i przyszłych pokoleń wokół pewnego systemu wartości⁶, legitymizującego ustanawiany przez podmiot suwerenny system rządów i służący zaakcentowaniu roli, jaką w tym systemie ma spełniać konstytucja. Obowiązująca Konstytucja RP identyfikuje w preambule swoją rolę jako „prawa podstawowe[go] dla państwa” – „niewzruszoną postawę Rzeczypospolitej Polskiej”, ustanowioną „w trosce o byt i przyszłość naszej Ojczyzny po odzyskaniu w 1989 roku możliwości suwerennego i demokratycznego stanowienia o Jej losie”.

3 Por. choćby L. Garlicki, M. Zubik (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I i II, Warszawa 2016; M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 1 i 2, Warszawa 2016; L. Bosek, M. Wild, *Kontrola konstytucyjności prawa. Komentarz dla sędziów i pełnomocników procesowych*, wyd. 2, Warszawa 2014.

4 L. Garlicki, M. Derlatka (w): *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I, L. Garlicki, M. Zubik, (red.) Warszawa 2016, s. 23.

5 Teksty konstytucji wraz z poprawkami zebrano w T. Mołdawa (red.) *Konstytucje polskie 1918–1998*, Warszawa 1999.

6 L. Garlicki, M. Derlatka (w): *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz...*, s. 19.

We współczesnym prawie konstytucyjnym zdecydowanie przeważa tendencja przypisywania preambule normatywnego znaczenia⁷. Zdecydowanie toruje sobie drogę pogląd o normatywnym charakterze każdej regulacji konstytucyjnej, w tym preambuły Konstytucji RP. Nie jest więc dopuszczalne sprowadzenie sensu

rzy dla dobra Trzeciej Rzeczypospolitej tę Konstytucję będą stosowali”, dbać o zachowanie przyrodzonej godności człowieka oraz podstawowych wolności i praw człowieka i obywatela, respektować zasady „suwerenności i demokratycznego stanowienia Narodu Polskiego o losie Ojczyzny”, a także zasady pomocni-

We współczesnym prawie konstytucyjnym zdecydowanie przeważa tendencja przypisywania preambule normatywnego znaczenia.

uregulowań konstytucyjnych do wyrażenia prostych deklaracji, opisu czy ogólnych postulatów⁸.

Brmienie i cel większości obowiązujących uregulowań preambuły Konstytucji RP wskazuje jednoznacznie na ich normatywny charakter. Preambuła wprost określa choćby podstawowe normy przedmiotowego prawa konstytucyjnego nakazujące „wszystkim, któ-

kości, rzetelności i sprawności instytucji publicznych, których normatywny charakter nie budzi wątpliwości także w orzecznictwie Sądu Najwyższego⁹.

Trybunał Konstytucyjny w swym orzecznictwie niejednokrotnie odwoływał się do postanowień preambuły kontrolując zgodność przepisów prawa z jej postanowieniami, w szczególności do wynikających z preambuły zasad konstytucyjnych: suwerenności Narodu Polskiego, współdziałania władz i dialogu społecznego, pomocniczości oraz rzetelności i sprawności działania instytucji publicznych¹⁰.

7 B. Banaszak, *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2012, s. 96; K. Complak (w:) *Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 r.*, J. Boć (red.), Wrocław 1998 r., s. 12; D. Górecki, *Preambuła do konstytucji – potrzebna czy zbędna?* (w:) D. Górecki (red.), *Aktualne problemy polskiego i litewskiego prawa konstytucyjnego*, Łódź 2015 r., s. 44; A. Gwiżdż, *Wstęp do konstytucji – zagadnienia prawne* (w:) J. Trzciński, *Charakter i struktura norm konstytucyjnych*, Warszawa 1997 r., s. 183; S. Sagan, *Preambuły w konstytucjach współczesnych* (w:) *Ustroje, tradycje i porównania. Księga jubileuszowa dedykowana prof. dr hab. Marianowi Grzybowskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, P. Mikuli, A. Kulig, J. Karp, G. Kuca (red.), Warszawa 2015 r., s. 238; J. Trzciński, *Charakter i struktura norm konstytucyjnych* (w:) *Projekt Konstytucji RP w świetle badań nauki prawa konstytucyjnego*, K. Działocha, A. Pułło (red.), Gdańsk 1998, s. 31; P. Tuleja (w:) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, P. Tuleja (red.), Warszawa 2019, s. 24. Odmiennie W. Skrzydło, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 1998, s. 10.

8 M. Safjan (w:) *Konstytucja RP. Komentarz*, M. Safjan, L. Bosek (red.), Warszawa 2016, t. 1, s. 74.

9 Co do normatywnego znaczenia tych zasad konstytucyjnych por. uchwała (7 – zasada prawna) SN z 8 stycznia 2020 r., I NOZP 3/19; uchwała SN z 9 lipca 2019 r., I NSZP 1/19; wyroki SN z: 29 lipca 2020 r., I NSK 8/19; 22 stycznia 2020 r., I NSK 105/18; 27 listopada 2019 r., I NSK 103/18; 27 listopada 2019 r., I NSK 95/18.

10 Wyroki TK z: 11 maja 2005 r., K 18/04; 18 lipca 2006 r., U 5/04; 3 listopada 2006 r., K 31/06; 12 marca 2007 r., K 54/05; 16 grudnia 2009 r., Kp 5/08; 9 marca 2016 r., K 47/15. Trybunał zasadę rzetelności i sprawności działania instytucji publicznych zarówno czynił bezpośrednim wzorcem kontroli kwestionowanych przepisów (zob. wyrok z 12 marca 2007 r., K 54/05 oraz wyrok K 31/06), jak i odwoływał się do niej jedynie pośrednio, uzupełniając argumentację w zakresie oceny unormowań z innymi wzorcami wyrażonymi w części artykułowej Konstytucji (zob. wyroki z: 7 stycznia 2004 r., K 14/03; 7 listopada 2005 r., P 20/04; 22 września 2006 r., U 4/06 i 15 stycznia 2009 r., K 45/07 oraz wyrok K 12/03.

Preambuła wyjaśnia powody ustanowienia tych zasad i odpowiadających im obowiązków prawnych: „pomni gorzkich doświadczeń z czasów, gdy podstawowe wolności i prawa człowieka były w naszej Ojczyźnie łamane”. Kontekst i doświadczenie historyczne ustanowienia preambuły oraz całej Konstytucji RP mają istotne znaczenie dla rozstrzygnięcia zagadnień szczegółowych.

Narodu Polskiego do stanowienia o własnym losie. Normatywnym wyrazem tej zasady jest Konstytucja, a w szczególności postanowienia preambuły, art. 2, art. 4, art. 5, art. 8, art. 90, art. 104 ust. 2 i art. 126 ust. 1, w świetle których suwerenność Rzeczypospolitej wyraża się w nieprzekazywalnych kompetencjach organów władzy państwowej, stanowiących o tożsamości konstytucyjnej państwa. Zasada

W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego i literaturze podkreśla się szczególną moc prawną uregulowań preambuły, które są ważnym wyznacznikiem tożsamości konstytucyjnej RP.

Także analiza prac Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego, a w szczególności wypowiedzi autorów preambuły Konstytucji RP Stefana Wilkanowicza i Tadeusza Mazowieckiego, ujawnia, że celem ekspozycji podstawowych wartości w preambule Konstytucji RP było ustanowienie najbardziej rudymenarnych norm Konstytucji RP.

W orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego i literaturze podkreśla się w tym kontekście szczególną moc prawną uregulowań preambuły, które są ważnym wyznacznikiem tożsamości konstytucyjnej RP. Szczególna moc prawna jest przypisywana zwłaszcza najbardziej podstawowym zasadom i wartościom, na których opiera się Konstytucja RP, wskazanym w preambule¹¹. Jak wyjaśnił Trybunał Konstytucyjny: „suwerenność Rzeczypospolitej i jej niepodległość, rozumiana jako odrębność bytu państwowego Polski w jej obecnych granicach, w warunkach członkostwa w Unii Europejskiej na zasadach określonych w Konstytucji, oznaczają potwierdzenie prymatu

suwerenności została odzwierciedlona w Konstytucji nie tylko w postanowieniach preambuły. Wyrazem tej zasady jest samo istnienie ustawy zasadniczej, jak również istnienie Rzeczypospolitej jako demokratycznego państwa prawnego (art. 2 Konstytucji). Art. 4 Konstytucji stanowi, że władza zwierzchnia «należy do Narodu», co wyklucza jej przekazanie innemu zwierzchnikowi. W myśl art. 5 Konstytucji Rzeczpospolita strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia prawa i wolności człowieka i obywatela. Postanowienia art. 4 i art. 5 Konstytucji w związku z preambułą wyznaczają fundamentalny związek suwerenności oraz zagwarantowania konstytucyjnego statusu jednostki, a zarazem wykluczają wyrzeczenie się suwerenności, której odzyskanie jako przesłankę stanowienia o sobie przez Naród preambuła do Konstytucji potwierdza [...] Przystąpienie do Unii Europejskiej i związane z tym przekazanie kompetencji nie oznacza wyzbycia się suwerenności na rzecz Unii Europejskiej. Granicę transferu kompetencji wyznacza wskazana w preambule do ustawy zasadniczej suwerenność państwa jako wartość narodowa, a stosowanie Konstytucji – w tym również w odniesieniu do dziedziny integracji europejskiej – powinno odpowiadać znaczeniu, które wstęp do ustawy zasadniczej przypisuje odzyskaniu

11 Wyroki pełnego składu TK z: 11 maja 2005 r., K 18/04 oraz 24 listopada 2010 r., K 32/09, a także L. Garlicki, *Normy konstytucyjne relatywnie niezmiennalne* (w:) J. Trzciniński (red.), *Charakter i struktura norm Konstytucji*, Warszawa 1997, s. 148.

suwerenności rozumianej jako możliwość stanowienia o losie Polski¹².

Uwzględniając brzmienie i cel preambuły oraz ugruntowane orzecznictwo i poglądy doktryny, należy uznać, że preambuła dostarcza przede wszystkim opartych na autentycznej wypowiedzi ustrojodawcy wskazówek co do zgodnych z jego intencjami kierunków interpretacji postanowień Konstytucji RP, w tym w szczególności postanowień rozdziału I i II Konstytucji RP. Dyrektywa uwzględniania preambuły aktu normatywnego w wykładni jego przepisów jest ogólnie uznaną dyrektywą wykładni prawa¹³. Nie ulega więc wątpliwości, że należy dawać pierwszeństwo tym normom, które mają najmocniejsze uzasadnienie aksjologiczne w zespole założeń o racjonalności prawodawcy¹⁴.

Prezentowany pogląd wpisuje się w dominujący kierunek interpretacji i pojmowania standardów prawa międzynarodowego. Najistotniejsze akty powszechnego prawa międzynarodowego oraz prawa europejskiego opatrzone są wstępami, a artykuł 31 Konwencji o prawie traktatów sporządzonej w Wiedniu w dniu 23 maja 1969 r., nakazuje interpretowanie umów międzynarodowych „w ich kontekście i w świetle ich przedmiotu i celu”¹⁵. Z mocy tego przepisu Konwencji wiedeńskiej preambuła powinna być uznana za istotny element ustalania kontekstu, celu i przedmiotu aktu prawnego, a jej treść decydować może o naruszeniu albo braku naruszenia zobowiązań prawno-międzynarodowych przez strony konwencji.

Jednocześnie można podzielić pogląd orzecznictwa, że ekspozycja w preambule Konstytucji RP podstawo-

wych wartości, które mogą być samodzielnymi wzorcami kontroli konstytucyjności prawa oraz aktów jego stosowania, może służyć do rekonstrukcji i wyróżnienia strukturalnych norm Konstytucji RP określających tożsamość konstytucyjną państwa i polskiego porządku prawnego. Z brzmienia i celu preambuły Konstytucji RP wywodzić bowiem można zasady przedmiotowego prawa konstytucyjnego organizujące państwo i określające podstawy porządku prawnego, w tym fundamentalne obowiązki władz publicznych ochrony godności ludzkiej i wynikających z niej podstawowych wolności i praw człowieka.

Adresatem normatywnych obowiązków ustanowionych samodzielnie przez preambułę lub dekodowanych z preambuły i przepisów Konstytucji RP są niewątpliwie sądy i trybunały¹⁶. W orzecznictwie kładzie się także nacisk na zasadniczą odpowiedzialność ustawodawcy za realizację uregulowań preambuły¹⁷. Można więc uznać, że odpowiedzialność za stosowanie preambuły ponoszą wszystkie organy władzy państwowej – jak sama preambuła podkreśla – „wszyscy, którzy dla dobra Trzeciej Rzeczypospolitej tę Konstytucję będą stosowali”.

3. Prawda w świetle preambuły Konstytucji RP

Na prawną doniosłość kategorii prawdy wskazuje już samo brzmienie preambuły oraz usytuowanie kategorii prawdy w strukturze Konstytucji RP. Preambuła, eksponując podstawowe wartości polskiego porządku prawnego, wymienia na pierwszym miejscu „uniwersalne wartości konstytucyjne: prawd[ę], sprawiedliwość, dobro i piękno”¹⁸.

Bliższa analiza prac Komisji Konstytucyjnej wskazuje, że celem ustawodawcy konstytucyjnego, wprowadzającego do tekstu Konstytucji RP klasyczną triadę: prawdę, dobro i piękno – uzupełnioną następnie o sprawiedliwość – było nie tylko przesądzenie o „obiektywnym istnieniu” tych wartości, ich źródle oraz mocy obowiązującej, lecz przede wszystkim normatywne

12 Wyrok TK z 24 listopada 2010 r., K 32/09.

13 Z. Ziemiński, *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980, s. 253; Z. Ziemiński, *Wartości konstytucyjne: zarys problematyki*, Warszawa 1993 r., s. 7, 21 i n.; S. Rozmaryn, *Konstytucja jako ustawa zasadnicza PRL*, Warszawa 1961, s. 63; S. Wronkowska, *Z teorii i filozofii prawa Zygmunta Ziemińskiego*, Warszawa 2007, s. 181; S. Lewandowski, *Kontrowersje wokół preambuły*, „*Studia Iuridica*” 1996, nr 31, s. 87–95.

14 M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady. Reguły. Wskazówki*, Warszawa 2008, s. 244–251 i 307–312. Zob. też W. Płowiec, *Wstęp do Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, „*Przegląd Sejmowy*” 2010, nr 1, s. 11, 22.

15 Dz. U. 1990 r., Nr 74, poz. 439.

16 Uchwała SN z 11.10.1996 r., III CZP 76/97, OSNC 1997, nr 2, poz. 16.

17 Wyr. TK z 9 marca 2016 r., K 47/15.

18 Wyr. TK z 11.05.2005 r., K 18/04; por. też wyr. TK z 12.09.2005 r., SK 13/05.

określenie chronionej przez Konstytucję RP „koncepcji człowieka”.

Preambuła Konstytucji RP, której projekt opracował i ogłosił w „Tygodniku Powszechnym” Stefan Wilkanowicz, a pod obrady Zgromadzenia Narodowego wniosł Tadeusz Mazowiecki, wyznacza aksjologiczne

nego²¹. Z tego też powodu tekst preambuły uzupełniono dodatkowo o stwierdzenie o: kulturze zakorzenionej w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach oraz braku ciągłości ustrojowej z systemem, w którym podstawowe wolności i prawa człowieka były w naszej Ojczyźnie łamane²². Osiągnięty kom-

Preambuła, eksponując podstawowe wartości polskiego porządku prawnego, wymienia na pierwszym miejscu „uniwersalne wartości konstytucyjne: prawda, sprawiedliwość, dobro i piękno”.

i ontologiczne rozstrzygnięcie dotyczące – posługując się słowami T. Mazowieckiego – przyjętej w Konstytucji RP „koncepcji człowieka”¹⁹. Jej podstawę tekstową w preambule wyrażają słowa określające kategorie utożsamiane w filozofii tomistycznej z osobą Boga oraz wskazujące, że ta koncepcja osobowa i określające ją wartości obowiązują wszystkich, także wtedy, gdy mogą być one wywodzone również z innych źródeł („a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł”)²⁰.

Powodów akceptacji tej formuły upatrywać należy w dążeniu ustawodawcy konstytucyjnego do zapewnienia Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej szerokiej legitymizacji w perspektywie referendum konstytucyj-

promis konstytucyjny był krytykowany z obu stron²³, zyskał mimo to aprobatę w referendum konstytucyjnym.

Szczególne wyeksponowanie przez preambułę kategorii prawdy w konstytucyjnym systemie wartości, wyraźne zakotwiczenie jej w pierwotnym wobec pań-

19 Por. wypowiedzi T. Mazowieckiego z 6 i 27 listopada 1996 r., Biul. KKZN, t. 40, s. 167 i Biul. KKZN, t. 41, s. 119, oraz polemika z M. Borowskim, który początkowo oponował przeciwko „tej koncepcji człowieka”. Ostatecznie stała się ona trwałą podstawą porozumienia. Por. wypowiedzi M. Borowskiego z 27 listopada 1996 r., Biul. KKZN, t. 41, s. 129–132, a także wypowiedzi K. Łybackiej i T. Iwińskiego z 11 grudnia 1996 r., Biul. KKZN, t. 42, s. 48–49.

20 T. Mazowiecki wyjaśniał, że: „Każda koncepcja człowieka ma swoje odbicie w kulturze, a nie tylko w tym, że jedni uznają Boga, a drudzy kulturę czy humanistyczne dziedzictwo. Chodzi o źródło różnic w stosunku do wartości, różnic, które wynikają z odmiennej koncepcji człowieka [...]”, wypowiedź z 27 listopada 1996 r., Biul. KKZN, t. 41, s. 129–132.

21 A. Smolar, *Wojna światów*, „Gazeta Wyborcza” z 30 maja 1997 r.

22 Praktyczne skutki osiągniętego kompromisu w kwestii przyjętej „koncepcji człowieka” obrazują wyjaśnienia Marka Borowskiego – autora ostatecznej, kompromisowej redakcji art. 38 Konstytucji RP. Stwierdził on, że kompromis konstytucyjny w sprawie aborcji nie może polegać na wprowadzeniu przepisu wprost zakazującego przerywania ciąży, ponieważ taki przepis, bezwzględnie wiążący każdy skład Trybunału Konstytucyjnego, byłby wyrazem stanowiska jednej strony. Natomiast podstawą kompromisu jest uznanie, że „plód jest oczywiście człowiekiem” a „Konstytucja RP zawiera podstawy do wyciągnięcia tego wniosku”. Debata z 13 marca 1997 r., Biul. KKZN, t. 45, s. 45–46.

23 P. Ikonowicz zarzucał, że kompromis nie jest zadowolający, gdyż wszystkie wartości gromadzą się wokół Boga, zamiast humanizmu socjalistycznego, wypowiedź z 11 grudnia 1996 r., Biul. KKZN, t. 42, s. 51. Przedstawiciele projektu obywatelskiego zarzucali natomiast, że nie przesądzono wprost o zakazie aborcji; por. np. polemikę H. Suchockiej z A. Grześkowiak, wypowiedzi z 11 grudnia 1996 r., Biul. KKZN, t. 42, s. 52–54; zob. też wypowiedź A. Grześkowiak z 21 czerwca 1994 r., Biul. KKZN, t. 8, s. 17–25.

stwa systemie normatywnym, niekiedy identyfikowanym z prawem naturalnym, spaja autonomiczne porządki normatywne i ogranicza w ten sposób arbitralność władz publicznych.

W systemie ocen ustawodawcy konstytucyjnego koncepcja człowieka jest określana nie tylko przez transcendentálny wymiar prawdy jako pierwszej z uni-

akapit preambuły określający konstytucyjną koncepcję człowieka i przepis art. 30 Konstytucji RP, zgodnie z intencją ustawodawcy konstytucyjnego, rozstrzygają o mocniejszej formule ochrony godności²⁵. Normatywne określenie godności, bezwzględny zakaz jej naruszania („jest nienaruszalna”) oraz nakaz jej ochrony i poszanowania w związku z wolnościami

Podstawę tekstową przyjętej w Konstytucji koncepcji człowieka stanowią słowa określające kategorie utożsamiane w filozofii tomistycznej z osobą Boga, decydując, że ta osobowa koncepcja i określające ją wartości obowiązują wszystkich, także wtedy, gdy mogą być one wywodzone również z innych źródeł.

wersalnych wartości, lecz poprzez przypisaną mu aksjomatycznie godność (gr. *axioma*, łac. *dignitas humana*). Zasada ochrony godności człowieka nieprzypadkowo została zaliczona przez preambułę Konstytucji RP do „niewzruszonych podstaw Rzeczypospolitej Polskiej”, a jej normatywny walor i konstytucyjna charakterystyka zostały pogłębione w artykułowej części tekstu Konstytucji RP, tj. zwłaszcza w przepisach art. 30, 40, 41 ust. 4 i art. 233 ust. 1 Konstytucji RP. Jak stwierdził Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 23 maja 1999 r.: „Konstytucja w całości sformułowanych postanowień daje wyraz pewnemu obiektywnemu systemowi wartości, którego urzeczywistnianiu służyć powinien proces interpretacji i stosowania poszczególnych przepisów konstytucyjnych. Dla określenia tego systemu wartości centralną rolę odgrywają postanowienia o prawach i wolnościach jednostki, usytuowane przede wszystkim w rozdziale II konstytucji. Wśród tych postanowień centralne z kolei miejsce zajmuje zasada przyrodzonej i niezbywalnej godności człowieka”²⁴.

i prawami człowieka i obywatela („godność jest źródłem wolności i praw człowieka i obywatela”) wymaga w każdym przypadku wykładni tych wolności i praw w zgodzie z normą gwarantującą godność człowieka. Użycie zwrotów definicyjnych w preambule Konstytucji RP oraz w przepisie art. 30 Konstytucji RP jest z pewnością zagadnieniem techniki legislacyjnej i techniki komunikatywności, nigdy zaś nie wskazuje na to, że

wypracowana pierwotnie w orzecznictwie FSK RFN, np. wyrok I Senatu FSK z 3.03.2004 r., 1 BvR 2378/98, 1084/99, BVerfGE, t. 109, s. 108 – 158; wyrok z 23.04.1991 r., 1 BvR 1170, 1174, 1175/90, BVerfGE, t. 84, s. 121; L. Bosek (w:) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej...*, t. 1, red. M. Safjan, L. Bosek, s. 724 i n.

- 25 B. Lewaszkiewicz-Petrykowska akcentuje przede wszystkim transcendentálny wymiar godności i jej szczegółowy normatywny opis w Konstytucji RP. Por. B. Lewaszkiewicz-Petrykowska, *The principle of respect for human dignity* (w:) *European Commission for Democracy through Law, The principle of respect for human dignity*, 1998, s. 10 i n., [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-STD\(1998\)026-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-STD(1998)026-e) (dostęp 30.12.2021).

24 K. Wojtczyk (w:) *Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej*, P. Sarnecki (red.), Warszawa 2011, s. 105. Koncepcja

w istocie rzeczy przepis ma charakter sprawozdawczy czy konstruujący²⁶.

Można więc przyjąć, że analiza genezy Konstytucji RP i wyraźne wskazanie przez ustawodawcę konstytucyjnego w preambule na obiektywny i zewnętrzny względem organów władzy publicznej charakter prawdy, przesądza o klasycznej (tomistycznej) inspiracji i treści tej kategorii normatywnej²⁷. W ujęciu konstytucyjnym prawda jest więc przede wszystkim

jednostki w pluralistycznym społeczeństwie i demokratycznym państwie prawnym. Gwarantuje możliwość poznawania rzeczywistego układu stosunków dotyczących jednostki i wspólnot, w których realizuje ona swoje podstawowe wolności i prawa.

Zasada prawdy orientuje przede wszystkim celowość wykładni i stosowanie Konstytucji RP. Jeżeli Konstytucja RP nie określa przypadkowego zbioru uregulowań, lecz tworzy w założeniu kompletny i spójny

Szczególne wyeksponowanie przez preambułę kategorii prawdy w konstytucyjnym systemie wartości, wyraźne zakotwiczenie jej w pierwotnym wobec państwa systemie normatywnym, niekiedy identyfikowanym z prawem naturalnym, spaja autonomiczne porządki normatywne i ogranicza w ten sposób arbitralność władz publicznych.

kategorią intelektualną – kategorią poznania, w tym poznania dobra i zła (*con-scientia*), a zarazem uznanym wprost przez porządek prawny celem człowieka i stworzonych przez niego wspólnot – wskazanych m.in. w preambule Konstytucji RP, objętych ochroną gwarancji godności ludzkiej i wynikających z niej podstawowych wolności i praw człowieka. Dążenie człowieka do prawdy można więc uznać za cel całego porządku prawnego. Powinno być ono zapewniane i realizowane w każdym typie stosunku prawnego, w tym w stosunkach procesowych, konstruowanych przez porządek prawny instytucjach i postępowaniach, takich jak postępowanie cywilne.

Tak określona konstytucyjnie kategoria prawdy wyznacza w istotnym stopniu podmiotową pozycję

system norm o najwyższej mocy i randze w porządku prawnym, to można uznać, że zasada prawdy odgrywa w nim istotną rolę organizującą proces wykładni i stosowania jej norm. Zasada prawdy winna być więc stosowana w związku z innymi zasadami, podstawowymi wolnościami i prawami człowieka, determinując kierunek ich interpretacji. Uwzględniając bogatą treść zasad, podstawowych wolności i praw człowieka określonych w Konstytucji RP, tylko wyjątkowo można dostrzec celowość samodzielnego stosowania zasady prawdy²⁸.

Opowiedzieć się więc wolno za poglądem, zgodnie z którym kategoria prawdy jest samodzielną normą prawną, regulującą przede wszystkim w każdym przypadku proces wykładni i stosowania podstawowych zasad, wolności i praw człowieka i obywatela. Zasada prawdy powinna być urzeczywistniana w związku

26 S. Grzybowski, *Wypowiedź normatywna oraz jej struktura formalna*, Kraków 1961, s. 40.

27 M. Piechowiak (w:) M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 1, Warszawa 2016, s. 135–138.

28 Por. analogicznie postanowienie pełnego składu TK z 24.10.2001 r., SK 10/01.

z zasadami demokratycznego państwa prawnego²⁹ oraz tymi normami Konstytucji RP, które gwarantują urzeczywistnianie prawdy w sferze wolności osobistych związanych w szczególności z wolnością myśli, przekonań, sumienia i religii oraz wolnością słowa i nauki, a także tymi gwarantującymi rzetelność postępowania

i art. 2 Konstytucji RP w szczególny sposób określa obowiązki sądów, czemu daje wyraz także art. 45 Konstytucji RP i inne przepisy określające obowiązki „wymiaru sprawiedliwości”.

W wyroku z 12 września 2005 r., SK 13/05, TK, badając zgodność z art. 2 i 42 Konstytucji art. 56 § 2 K.k.s.

W ujęciu konstytucyjnym prawda jest przede wszystkim kategorią intelektualną – kategorią poznania, w tym poznania dobra i zła (*con-scientia*), a zarazem uznanym wprost przez porządek prawny celem człowieka i tworzonych przez niego wspólnot.

prowadzonych względem jednostki. Taka wykładnia konstytucyjnej zasady prawdy zapewnia w dostatecznym stopniu jednostce podmiotowe traktowanie w pluralistycznym społeczeństwie i demokratycznym państwie prawnym.

4. Zasady demokratycznego państwa prawnego a zasadę prawdy

Podstawowe zasady konstytucyjne określone w preambule powinny być interpretowane i stosowane w związku z zasadami demokratycznego państwa prawnego³⁰. Zasady określone w art. 2 Konstytucji RP powielają wprost niektóre z podstawowych zasad konstytucyjnych określonych w preambule, na czele z zasadą demokratyzmu oraz zasadą sprawiedliwości. Zasada sprawiedliwości wyeksponowana w preambule

uznał, że kategoria prawdy, a ściślej wyrażenie „zeznanie nieprawdy” użyte w tym przepisie, nie budzi wątpliwości konstytucyjnych. Jak stwierdził TK: „Wątpliwość konstytucyjna nie zawiera się bezpośrednio w pytaniu natury filozoficznej *quid est veritas?* (Wulgata J 18,38). Przedmiotem wątpliwości jest natomiast pytanie, czy ustawodawca przekroczył granice swobody regulacyjnej, posługując się w ustawie penalnej pojęciem prawdy, rozumianym w swoistym sensie normatywnym, wynikającym z przepisów prawa podatkowego, i wykorzystując w k.k.s. instytucję odesłania do tych przepisów”.

Trybunał Konstytucyjny uznał, że o nieokreśloności kategorii prawdy nie może być mowy, skoro: „Ustawodawca w preambule Konstytucji uznaje prawdę za wartość uniwersalną, na której opiera się ustrój Rzeczypospolitej. Pojęciem prawdy posługuje się także ustawodawca w innych istotnych dla systemu prawa aktach, jak np. kodeks postępowania cywilnego (art. 252–254) czy kodeks karny (art. 233 «zataja prawdę», art. 271 i art. 272 «poświadczają nieprawdę»). Pojęcie prawdy i prawdziwości ani na gruncie k.p.c.³¹, ani na

29 Por. w szczególności wyrok TK z 9 marca 2016 r., K 47/15, w którego sentencji wielokrotnie połączono zasady konstytucyjne określone w preambule z zasadami demokratycznego państwa prawnego, określonymi w art. 2 Konstytucji RP.

30 Por. w szczególności wyrok TK z 9 marca 2016 r., K 47/15, w którego sentencji i uzasadnieniu wprost połączono zasady demokratycznego państwa prawnego z zasadami prawnymi określonymi w preambule Konstytucji RP.

31 K. Piasecki, *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. I, K. Piasecki (red.), Warszawa 1996, s. 831.

gruncie kodeksu karnego³² nie rodzi więc ponadprzeciętnych trudności interpretacyjnych”.

5. Domniemanie niewinności jako urzeczywistnienie zasady prawdy

Specyficzną formą realizacji zasady prawdy w Konstytucji RP jest ukształtowanie przepisów konstytucyjnych oraz ustawowych gwarantujących domniemanie niewinności. Domniemanie niewinności podniesione do rangi zasady konstytucyjnej jest jednym z istotnych elementów wyznaczających pozycję jednostki w społeczeństwie oraz wobec władzy, ściśle wiąże się z ochroną godności i wolności człowieka (art. 30 Konstytucji RP). Fakt popełnienia czynu zabronionego, i to popełnienia go w sposób zawiniony, musi być udowodniony, tzn. wykazany w sposób zgodny z prawdą (rzetelny) i objęty gwarancjami procesowymi³³. Ukształtowanie prawa do obrony i rygorów dowodzenia w postępowaniu karnym pozwala uznać, że domniemanie niewinności ukształtowane zostało przez Konstytucję RP jako „prawda tymczasowa”. Tylko pełna i rzetelna realizacja zasady prawdy pozwala ustalić, że prawda tymczasowa staje się prawdą stałą³⁴.

6. Prawda biologiczna jako realizacja zasady prawdy

W orzecznictwie sądowym, konstytucyjnym oraz międzynarodowym wyrażono pogląd, że podstawowe wolności i prawa człowieka, w tym gwarancja godności ludzkiej, wymagają co do zasady ustalania praw stanu dziecka w zgodzie z faktami biologicznymi (genetycznymi), a więc tzw. zasadą prawdy biologicznej, a w każdym przypadku upoważniają dziecko do poznania tych faktów – prawdy o swoim pochodzeniu biologicznym. Podstawą tego prawa osobistego jest

przede wszystkim art. 47, 72 oraz art. 30 Konstytucji RP, posiada ono także istotny wymiar proceduralny³⁵. Podstawą jest również powszechne prawo międzynarodowe. Artykuł 7 Konwencji ONZ o prawach dziecka³⁶ stanowi, że niezwłocznie po urodzeniu dziecka zostanie sporządzony jego akt urodzenia, a dziecko od momentu urodzenia będzie miało prawo do otrzymania imienia, uzyskania obywatelstwa oraz – o ile to możliwe – prawo poznania swoich rodziców i pozostawania pod ich opieką.

Prawo do poznania prawdy biologicznej kwalifikowane jest jako element ogólniejszego prawa do poznania własnej tożsamości biologicznej i związane jest z ochroną ściśle osobistego interesu w poznaniu i rozumieniu swojej osoby³⁷. Do istoty człowieczeństwa należy samoświadomość antropologiczna, tj. zdolność poznania własnego pochodzenia. Porządek prawny nie powinien wykluczać ani nieproporcjonalnie ograniczać tego prawa. Z zasady także reguły ustalania filiacji powinny być zgodne z rzeczywistością biologiczną. Nie wydaje się bowiem, aby utrwalona faktycznie sytuacja życiowa dziecka w określonej rodzinie kreowała nadrzędny interes wobec ustalenia filiacji dziecka zgodnie z rzeczywistością biologiczną, a żądanie dziecka ustalenia filiacji zgodnie z prawdą mogło być kwalifikowane jako nadużycie prawa podmiotowego (art. 5 k.c.), wbrew podstawowym uregulowaniom konstytucyjnym³⁸ i prawa międzynarodowego.

35 Wyr. TK z: 28.04.2003 r., K 18/02, OTK-A 2003, Nr 4, poz. 32; 26.11.2013 r., P 33/12, OTK-A 2013, Nr 8, poz. 123. W wyroku K 18/02 TK uznał, że art. 84 KRO jest niezgodny z art. 45 ust. 1 i art. 77 ust. 2 oraz art. 72 ust. 1 zd. 1 w związku z art. 31 ust. 3 Konstytucji w zakresie, w jakim wyłącza prawo mężczyzny będącego biologicznym ojcem dziecka do dochodzenia ustalenia ojcostwa.

36 Konwencja o prawach dziecka przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 20 listopada 1989 r., Dz. U. z 1991 r., Nr 120 poz. 526.

37 Por. szerzej L. Bosek, *Prawo osobiste do poznania własnej tożsamości biologicznej*, KPP 2008, nr 3, s. 948 i n.

38 Przed zmianami w k.r.o. wynikającymi m.in. ze wskazanego orzecznictwa konstytucyjnego, przyjmowano, że wyjątkowo, w szczególnych okolicznościach, interes dziecka, jego utrwalona sytuacja życiowa oraz utrwalony skład rodziny, mogą mieć charakter nadrzędny nad prawdą obiektywną – uchwała SN z 7.04.1971 r., III CZP 87/70, a także

32 B. Kurzępa, „Prokuratura i Prawo” 1998, nr 5, s. 43; B. Mik, *Glosa do postanowienia SN z 15 kwietnia 1999 r.*, KZP 5/99, „Prokuratura i Prawo” 2000, nr 3, s. 91.

33 Por. wyr. TK z 13.07.2009 r., SK 46/08; post. TK z 9.11.2009 r., S 7/09, a także C. Kulesza, *Prawo do obrony formalnej a zasada prawdy obiektywnej (w): Zasada prawdy materialnej. Materiały z konferencji Krasieczyn 15–16 października 2005 r.*, Z. Sobolewski, G. Artymiak (red.), Warszawa–Kra-ków 2006; A. Murzynowski, *Warunki i metody ustalania prawdy materialnej w polskim procesie karnym*, SI 1979/8.

34 P. Wiliński, *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 1, 2016, s. 1061.

Aktualnie kontekst do dyskusji o stosowaniu zasady prawdy wyznaczają nie tylko przemiany prawa adopcijnego, lecz także rozwój uregulowań krajowych i międzynarodowych dotyczących metod wspomaganiej prokreacji³⁹.

7. Wolność sumienia i religii a zasada prawdy

Rozległa i złożona problematyka wolności sumienia i religii z oczywistych względów nie może być w tym miejscu analizowana. Zaznaczyć jednak należy, że zakresu zastosowania zasady prawdy z pewnością nie można ograniczać do problemów związanych z ustalaniem okoliczności faktycznych. Jak już wskazano, ustawodawca konstytucyjny określając podstawowe rozstrzygnięcia dotyczące koncepcji człowieka i jego godności, wprost odwoływał się do klasycznej filozofii obejmującej przedmiotem prawdy także ustalenia dotyczące podstawowych przekonań dotyczących pojmowania dobra.

Wyraźnie wskazał na ten kierunek interpretacji Trybunał Konstytucyjny w wyroku pełnego składu z 7 października 2015 r., podkreślając, że „w większości języków indoeuropejskich zachowany został intelektualny źródłosłów polskiego terminu «sumienie», tzn. pozostało nawiązanie do współ-wiedzy *«conscientia»* ... Sumienie stanowi więc imperatyw postępowania według takich wartości, jak «dobro» i «zło», «prawda» czy «fałsz», których wybór jest odbierany jako wiążący i bezwarunkowo obowiązujący, pozwala na prawdziwy rozwój osobowości człowieka, będąc zarazem podstawową konstrukcją jego osobowości psychospołecznej»⁴⁰.

uchwała SN z 27.10.1983 r., III CZP 35/83. Por. też uchwałę SN z 27.02.2020 r., III CZP 56/19.

39 L. Bosek, M. Safjan, *Prawo a dylematy współczesnej genetyki* (w:) *Genetyka medyczna i molekularna*, wyd. 2, red. J. Bał, Warszawa 2017, s. 73–100; M. Działyńska, *Pochodzenie dziecka od rodziców* (w:) *Konwencja o prawach dziecka – analiza i wykładnia*, T. Smyczyński (red.), Ars boni et Aequi, Poznań 1999, s. 143–146; *Prawne problemy ludzkiej prokreacji*, W. Lang (red.), Toruń 2002, s. 272 i n. Por. też M. Safjan, *Prawo wobec ingerencji w naturę ludzkiej prokreacji*, Warszawa 1990, s. 285 i n.

40 Wyr. TK z 7 października 2015 r., K 12/14.

Wydaje się w związku z tym, że zasada prawdy może się realizować także w granicach wyznaczonych przez art. 53 i 25 Konstytucji RP. Uzasadnieniem ochrony wolności sumienia i religii jest bowiem podstawowe założenie antropologiczne, które można identyfikować z konstytucyjną koncepcją człowieka i jego dążeniem do poznawania rzeczywistości.

8. Wolność słowa a zasada prawdy

Podstawowym uzasadnieniem ochrony wolności słowa w Konstytucji RP jest idea prawdy jako rezultatu wolnego i nieskrępowanego dyskursu publicznego, a także związane z nią ściśle wartości godności człowieka, demokracji, zakładające potrzebę swobodnej społecznej komunikacji i krytycznej analizy poczynań każdej władzy oraz tolerancji dla różnorodnych opinii⁴¹. Wolność słowa jest więc z pewnością jedną z podstawowych gwarancji zasady prawdy.

Ustawowe zakazy mówienia prawdy lub krytyki przyjmowanych w społeczeństwie opinii powodowałyby, że dyskurs publiczny mógłby opierać się na fałszu lub bezpodstawnych opiniach. Zasada prawdy nie wyklucza wprawdzie bezwzględnie wprowadzenia (w wyjątkowych) sytuacjach ograniczeń rozpowszechniania informacji prawdziwych⁴², niemniej w świetle jej aksjologicznej i normatywnej doniosłości wyjątki te wymagają szczególnie silnego uzasadnienia i restryktywnej wykładni.

41 Wyr. z 12.05.2008 r., SK 43/05, a także wyr. TK z: 20.02.2007 r., P 1/06; 23.04.2008 r., SK 16/07; 14.12.2011 r., SK 42/09; 18.02.2014 r., K 29/12.

42 W każdym demokratycznym porządku prawnym przewidziana jest ochrona informacji niejawnych oraz tryby ujawniania tych informacji, a adresatami tych uregulowań są funkcjonariusze publiczni. Wolność rozpowszechniania informacji mogą też ograniczać szczególne normy deontologiczne i standardy zawodowe ustanowione w interesie publicznym. Por. jednak wyr. TK z 23 kwietnia 2008 r., SK 16/07: „Art. 52 ust. 2 kodeksu etyki lekarskiej w związku z art. 15 pkt 1, art. 41 i art. 42 ust. 1 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o izbach lekarskich [...] w zakresie, w jakim zakazuje zgodnych z prawdą i uzasadnionych ochroną interesu publicznego wypowiedzi publicznych na temat działalności zawodowej innego lekarza, jest niezgodny z art. 54 ust. 1 w związku z art. 31 ust. 3 i art. 17 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej oraz nie jest niezgodny z art. 63 Konstytucji”.

Dogmatyka ochrony wolności słowa (wypowiedzi) bazuje na zaczerpniętym z logiki formalnej podziale wypowiedzi na opisowe i ocenne (opinie). Tylko wypowiedzi opisowe (deskryptywne, zdania w sensie logicznym), zawierające informacje o określonych faktach,

czy jedynie w ograniczonym zakresie wykazywanie, że opinia posiada podstawy faktyczne. Nie wszystkie jednak opinie poddają się weryfikacji ich podstawowości⁴⁴. Wolność słowa obejmuje bowiem nie tylko prawo do przedstawiania informacji prawdziwych i wygłaszania

Podstawowym uzasadnieniem ochrony wolności słowa w Konstytucji RP jest idea prawdy jako rezultatu wolnego i nieskrępowanego dyskursu publicznego, a także związane z nią ściśle wartości godności człowieka, demokracji, zakładające potrzebę swobodnej społecznej komunikacji i krytycznej analizy poczynań każdej władzy oraz tolerancji dla różnorodnych opinii.

poddają się weryfikacji według kryterium prawdy i fałszu. Jak już jednak podkreślono przedmiot ochrony zasady prawdy jest ukształtowany szerzej niż wypowiedzi o faktach, a zasada prawdy jest zasadą uplasowaną na wyższym poziomie niż zasady podziału wypowiedzi i skutki prawne łączone z tymi podziałami, na gruncie art. 54 Konstytucji RP.

W świetle dogmatyki art. 54 Konstytucji RP, ale także zasady prawdy, nałożenie na pozwanego obowiązku wykazywania prawdziwości wygłaszanych opinii nie realizuje zasady prawdy, lecz stanowi oczywiste naruszenie art. 54 Konstytucji RP. Oczywiście jest, że opinie (poglądy) nie poddają się weryfikacji zgodności z faktami. Na gruncie art. 54 Konstytucji RP najszerza ochrona przysługuje więc w głoszeniu opinii i poglądów. Wymaganie wykazania prawdziwości poglądu jest z zasady niedopuszczalne także na gruncie prawa międzynarodowego⁴⁵. Konwencja europejska dopusz-

cza jedynie w ograniczonym zakresie wykazywanie, że opinia posiada podstawy faktyczne. Nie wszystkie jednak opinie poddają się weryfikacji ich podstawowości⁴⁴. Wolność słowa obejmuje bowiem nie tylko prawo do przedstawiania informacji prawdziwych i wygłaszania

9. Badania naukowe a zasada prawdy

Zasada prawdy realizuje się z pewnością także w zakresie zastosowania art. 73 Konstytucji RP. Przepis

44 Wyroki ETPC z 27 lutego 2001 r., *Jerusalem v. Austria*, § 43 oraz wyrok Wielkiej Izby ETPC z 22 października 2007 r., *Lindon, Otchakovsky-Laurens i July v. Francja*, § 55.

45 Wyroki ETPC z: 7 grudnia 1976 r., *Handyside v. Zjednoczone Królestwo*, § 49; 20 maja 1999 r., *Bladet Tromso i Stensaas v. Norwegia*, § 62; 22 kwietnia 2010 r., *Fatullayev v. Azerbejdżan*, § 86; 9 lutego 2012 r., *Vejdeland v. Szwecja*, § 53; 25 września 2012 r., *Eğitim ve Bilim Emekçileri Sendikası v. Turcja*, § 67; 28 marca 2013 r., *Novaya Gazeta i Borodyanskiy v. Rosja*, § 27; 15 września 2015 r., *Dilipak v. Turcja*, § 60; 8 listopada 2016 r., *Szanyi v. Węgry*, § 38; 7 marca 2017 r., *Döner i inni v. Turcja*, § 98; 27 lutego 2018 r., *Sinkova v. Ukraina*, § 104. Zob. też w tym kierunku wyroki TK z: 23 marca 2006 r., K 4/06; 14 grudnia 2011 r., SK 42/09; 25 lutego 2014 r., SK 65/12.

43 Wyroki Wielkiej Izby ETPC z 17 grudnia 2004 r., *Pedersen i Baadsgaard*, § 76 oraz z 23 kwietnia 2015 r., *Morice v. Francja*, § 155.

ten gwarantuje wolność badań naukowych, tj. chroni dążenie do prawdy, a w tym prowadzenie, uzyskiwanie i przekazywanie wyników badań naukowych zgodnie z rygorami naukowymi. Jak trafnie wskazano w orzecznictwie konstytucyjnym, nauka to określenie co do formy i treści sposób ustalania prawdy⁴⁶.

Ograniczenia wolności badań naukowych należy traktować jako wyjątki i oceniać szczególnie restrykcyjnie, chyba że ograniczenia te gwarantują godność człowieka zagrożoną przez prowadzenie eksperymentów i badań naukowych na ludziach. Jak wskazał trafnie Trybunał Konstytucyjny: „Dopuszczenie bowiem eksperymentu badawczego bez zgody osoby, na której eksperyment jest dokonywany, narusza zasadę demokratycznego państwa prawa poprzez pogwałcenie godności człowieka sprowadzonego w takim przypadku do roli obiektu doświadczalnego”⁴⁷.

10. Postępowanie przed Trybunałem Konstytucyjnym a zasada prawdy

Szczególne ramy realizacji zasady prawdy wyznaczają przepisy konstytucyjne i ustawowe, określające postępowania przed organami państwa, w szczególności sądami i trybunałami.

Konstytucja RP w stosunkowo szerokim zakresie reguluje strukturę postępowania przed Trybunałem Konstytucyjnym. Postępowanie konkretne (ze skargi konstytucyjnej, w trybie art. 79 Konstytucji RP i postępowanie zainicjowane przez sąd, w trybie art. 193 Konstytucji RP) oraz postępowania abstrakcyjne (wnioskowe) w przedmiocie zgodności aktu normatywnego z Konstytucją RP, umową międzynarodową lub ustawą (art. 188 Konstytucji RP), są postępowaniami, do których odpowiednio stosuje się przepisy postępowania cywilnego⁴⁸. Sprawa konstytucyjna, w szczególności dotycząca badania zgodności aktu normatywnego z Konstytucją, umową międzynarodową lub ustawą nie jest jednak sprawą cywilną (ani karną, ani administracyjną), nawet jeśli postępowanie, w ramach którego zainicjowano postępowanie przed TK, było postępowaniem cywilnym czy karnym.

Specyfika postępowania i ustroju TK, związana przede wszystkim z kontrolą konstytucyjności prawa, zapewnianiem ochrony nadrzędności Konstytucji RP, a w tym ochrony wolności i praw człowieka i obywatela, nie wyklucza oczywiście więc uwzględniania dorobku nauk procesowych, w tym postępowania cywilnego. W postępowaniu przed TK realizowana jest więc zasada skargowości oraz zasada prawdy. Postępowanie przed TK jest postępowaniem instrukcyjnym, a zasada instrukcyjności jest słusznie łączona w naukach procesowych z zasadą prawdy⁴⁹. Zakłada ona, że orzeczenie sądu powinno być zawsze oparte na ustaleniach faktycznych i prawnych zgodnych z rzeczywistością, niezależnie od tego, czy strony dostarczyły sądowi materiał procesowy wystarczający do dokonania takich ustaleń, czy też nie⁵⁰.

Analiza przepisów wszystkich kolejnych ustaw o Trybunale Konstytucyjnym (od ustawy z 1985 r.) wskazuje, że Trybunał Konstytucyjny „w toku postępowania powinien zbadać wszystkie istotne okoliczności w celu wszechstronnego wyjaśnienia sprawy”, niezależnie od aktywności procesowej uczestników postępowania, że „Trybunał nie jest związany wnioskami dowodowymi uczestników postępowania i może z urzędu dopuścić dowody, jakie uzna za celowe dla wyjaśnienia sprawy”, a „sądy i inne organy władzy publicznej są obowiązane udzielić Trybunałowi pomocy i na jego żądanie przedstawić akta postępowania, wiążące się z postępowaniem przed Trybunałem”.

Przyjęcie zasady instrukcyjności w postępowaniu przed TK nie prowadzi oczywiście do obowiązku zastępowania przez Trybunał uczestników postępo-

49 Zwana też zasadą „prawdy obiektywnej”, „materialnej”, a nawet „szczerzej prawdy” – art. 268 k.p.c. A. Murzynowski, *Warunki i metody ustalania prawdy materialnej w polskim procesie karnym*, „Studia Iuridica” 1979, nr 8, s. 131–141; M. Sawczuk, *Teoria prawdy w prawie cywilnym procesowym i materialnym* (w:) Z. Resich, M. Jędrzejewska, T. Erciński, *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, Warszawa 1985, s. 259; J. Tylman (w:) P. Grzegorzczuk, J. Tylman, *Polskie postępowanie karne*, Warszawa 2009, s. 81.

50 H. Dolecki, *Postępowanie cywilne*, s. 49; J. Lappiere (w:) J. Jodłowski i in., *Postępowanie cywilne*, s. 130. Podobnie R. Fleury, *Verfassungsprozessrecht*, Neuwied 2009, s. 9; M. Sachs, *Verfassungsprozessrecht*, Tübingen 2010, s. 22–23.

46 Post. FSK RFN z 1.03.1978 r., 1 BvR 333/75.

47 Uchwała TK 17.03.1993 r., W 16/92.

48 M. Hauser, *Odesłania w postępowaniu przed Trybunałem Konstytucyjnym*, Warszawa 2008, s. 2 i n.

wania. Skonfrontowanie regulacji Konstytucyjnych i ustawowych o TK z przepisami regulującymi postępowanie cywilne wskazuje, że pozycja poszczególnych uczestników postępowania przed TK kształtuje się odmiennie niż pozycja stron postępowania procesowego. Sytuacja ta zbliża się raczej do okoliczności, w jakich znajdują się uczestnicy postępowania nieprocesowego, gdzie przeciwstawność interesów może, lecz nie musi występować, a okoliczność „sporu” między stronami nie wpływa rozstrzygająco na wynik sprawy oraz sposób jej załatwienia.

Odrzucenie zasady kontrydiktoryjności postępowania ma istotny wpływ na znaczenie stanowisk, wniosków i dowodów przedkładanych przez uczestników. Niedopuszczalne staje się stosowanie, *per analogiam*, takich instytucji kontrydiktoryjnego postępowania jak np. wyłączenia dowodowe związane z przyznaniem danych okoliczności przez pozwanego (art. 229 k.p.c.) czy uznaniem danych okoliczności za przyznane wobec niewypowiedzenia się o twierdzeniach strony przeciwnej (art. 230 k.p.c.). Jak trafnie wskazuje K. Wojtyczek, Trybunał Konstytucyjny orzeka „o zgodności normy kontrolowanej z podstawą kontroli, a nie o zasadności indywidualnych roszczeń uczestników postępowania. Bezwzględny celem postępowania przed TK jest wydanie w pełni poprawnego rozstrzygnięcia, niezależnie od postawy i zrzeczności uczestników postępowania”⁵¹. Wprawdzie przyjęcie zasady instrukcyjności postępowania jest bliższe gwarancyjnym funkcjom postępowania przed TK (zapewnieniu nadrzędności Konstytucji) niż trosce o brak ingerencji w sferę działania innych organów władzy publicznej (wynikłej z zasady powściągliwości sędziowskiej), jednakże tego rodzaju rozwiązanie należy uznać za zasadne.

Jakkolwiek więc trafne jest stwierdzenie, że w postępowaniu cywilnym zasada kontrydiktoryjności realizować może wartość prawdy⁵², to specyfika ustroju TK i postępowania przed tym organem uzasadnia

ukształtowanie tego postępowania zgodnie z zasadą prawdy jako postępowania instrukcyjnego⁵³.

11. Prawda w postępowaniu cywilnym a zasada prawdy

Artykuł 45 w zw. z art. 77 ust. 2 oraz przepisami rozdziału VIII Konstytucji określa prawo-instytucję wyróżniającą się podstawowymi elementami służącymi do ustalania „prawdy sądowej”. Art. 45 ustanawia prawo konstytucyjne do uzyskania rozstrzygnięcia zgodnego z prawdą materialną⁵⁴. Elementami prawa do sądu służącymi ustalaniu prawdy jest m.in.: prawo do zgłaszania wniosków, twierdzeń i żądań oraz dowodów na ich poparcie, prawo do wypowiadania się o wnioskach, twierdzeniach i żądaniach oraz dowodach zgłaszanych przez drugą stronę, prawo do bycia informowanym o postępowaniu, prawo do zapoznania się z aktami i okolicznościami ustalonymi przez sąd, prawo do ustosunkowania się do twierdzeń i ustaleń oraz kwestii prawnych, prawo do wysłuchania, prawo do zaskarżenia i kontroli instancyjnej orzeczenia⁵⁵.

W literaturze trafnie wskazano, że instytucja zdania odrębnego pozornie potwierdza wniosek o względności formułowanych wniosków, ale faktycznie służy ustalaniu prawdy⁵⁶.

Uzasadnieniem obowiązku poszukiwania w postępowaniu sądowym prawdy jest założenie o podmiotowym traktowaniu stron⁵⁷. Specyfika postępowania cywilnego pozwala na jego ukształtowanie zgodnie z zasadą kontrydiktoryjności. Zasada kontrydiktoryjności służy nie tylko efektywności postępowania, ale umożliwia także poznawanie prawdy i opieranie decyzji procesowych na prawdziwych ustaleniach.

Cywilnego, Serock k. Warszawy 24–26 września 2009 r.), Warszawa 2010, s. 29.

53 L. Bosek, M. Wild (w:) *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 1 i 2, M. Safjan, L. Bosek (red.), Warszawa 2016, s. 1820 i n.; L. Bosek, M. Wild, *Kontrola...*, s. 91 i n.

54 Choćby wyr. TK z 21.07.2009 r., K 7/09.

55 wyr. TK z: 12.03.2002 r., P 9/01; 11.06.2002 r., SK 5/02; 28.02.2006 r., P 13/05; 19.09.2007 r., SK 4/06; 20.11.2007 r., SK 57/05; 20.12.2007 r., P 39/06; 26.02.2008 r., SK 89/06; 20.10.2010 r., P 37/09.

56 M. Safjan, *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 1, 2016, s. 115.

57 P. Grzegorzczak, K. Weitz, *Konstytucja RP. Komentarz*, 2016.

51 K. Wojtyczek, *Ciążar dowodu i argumentacji w procedurze kontroli norm przez TK*, „Przegląd Sejmowy” 2004, nr 1, s. 18.

52 T. Ereciński, K. Weitz (red.), *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a kodeks postępowania cywilnego (Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania*

Zasada prawdy wymaga jednak szczególnego ukształtowania w niektórych sytuacjach uregulowań postępowań cywilnego, w których w najpełniejszy sposób sąd zobowiązany jest z urzędu do ochrony godności człowieka, w tym w szczególności ochrony dobra dziecka,

k.p.c. sąd powszechny ma obowiązek z urzędu zbadać w stosunkach konsumenckich stosunek podstawowy, na podstawie którego ma być wydany nakaz zapłaty, pod kątem abuzywności klauzul umownych ten stosunek kształtujących, a także okoliczności faktycz-

Uzasadnieniem obowiązku poszukiwania w postępowaniu sądowym prawdy jest założenie o podmiotowym traktowaniu stron. Specyfika postępowania cywilnego pozwala na jego ukształtowanie zgodnie z zasadą kontradiktoryjności. Zasada kontradiktoryjności służy nie tylko efektywności postępowania, ale umożliwia także poznawanie prawdy i opieranie decyzji procesowych na prawdziwych ustaleniach.

a w świetle najnowszego orzecznictwa także niektórych interesów konsumenta. W wyroku z 13 września 2018 r., C-176/17 Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej uznał, że art. 7 ust. 1 dyrektywy Rady 93/13/EWG z 5 kwietnia 1993 r. w sprawie nieuczciwych warunków w umowach konsumenckich należy interpretować w ten sposób, iż sprzeciwia się on przepisom krajowym takim jak te będące przedmiotem postępowania głównego (art. 485 § 2 k.p.c.), pozwalającym na wydanie nakazu zapłaty opartego na wekslu własnym, który stanowi gwarancję wierzytelności powstałej z umowy kredytu konsumenckiego, w sytuacji gdy sąd rozpoznający pozew o wydanie nakazu zapłaty nie jest uprawniony do zbadania z urzędu potencjalnie nieuczciwego charakteru warunków tej umowy, jeżeli sposób wykonania prawa do wniesienia zarzutów od takiego nakazu nie pozwala na zapewnienie przestrzegania praw, które konsument opiera na tej dyrektywie.

W związku z tym orzecznictwie Sądu Najwyższego toruje sobie drogę pogląd, że wbrew uregulowaniom

nych związanych z wykonaniem prawa do wniesienia zarzutów od nakazu zapłaty. W demokratycznym państwie prawnym nie można utrzymać w mocy nakazów zapłaty lub wyroków, które naruszają zasady konstytucyjne, nakazując choćby zapłatę rażąco wygórowanych odsetek lub całkowicie bezpodstawnych kar umownych. Odmienna wykładnia naruszałaby bowiem zasadę zaufania określoną w art. 2 Konstytucji RP, zasadę szczególnej ochrony konsumenta określoną w art. 76 Konstytucji RP⁵⁸, a w krańcowych sytuacjach także gwarancję godności ludzkiej.

12. Wnioski

Preambuła Konstytucji RP określa prawdę jako pierwszą z podstawowych wartości konstytucyjnych, wskazujących na uniwersalne podstawy Konstytucji RP. Prawda, dobro, sprawiedliwość i piękno – zgod-

⁵⁸ Por. wyrok SN z 10 czerwca 2021 r., I NSNc 140/20; wyrok Sądu Najwyższego z 28 października 2020 r., I NSNc 22/20.

nie z wyraźnie wyrażoną wolą ustawodawcy konstytucyjnego – określają bezwzględnie chronioną normatywną koncepcję człowieka i jego godności, uzyskują w ten sposób charakter podstawowych zasad konstytucyjnych.

Zasada prawdy jest samodzielną normą przedmiotowego prawa konstytucyjnego, która ze względu na swoją doniosłość dla całego porządku konstytucyjnego plasuje się na wyższym poziomie struktury wewnętrznej porządku konstytucyjnego i może być identyfikowana z normą drugiego stopnia⁵⁹. Jeżeli bowiem zasada prawdy określa rudymenarne rozstrzygnięcie konstytucyjne dotyczące człowieka i jego godności, to nie należy jej plasować na poziomie norm szczegółowych. Zasada prawdy może być zaliczona do zasad określających tożsamość konstytucyjną Rzeczypospolitej Polskiej. Wymaga ona realizacji w każdej sytuacji i w każdym stanie, także w stanie nadzwyczajnym (arg. z art. 233 Konstytucji RP).

Zasada prawdy powinna determinować wykładnię i stosowanie przepisów konstytucyjnych określających prawo do sądu, tak aby w każdej sytuacji możliwe było rzetelne rozpoznanie sprawy. Zasada prawdy może być uznana za zasadę procesu cywilnego, ale jej znaczenie daleko wykracza poza problematykę ustalania faktycznej podstawy rozstrzygnięcia w postępowaniu cywilnym. Zasada prawdy współkształtuje kryteria poznawania dobra. Współkształtują je również zasady, prawa i wolności konstytucyjne takie jak wolność słowa czy wolność badań naukowych.

Powtórzyć w podsumowaniu raz jeszcze wolno, że zasada prawdy wymaga skutecznej realizacji w ramach całego systemu norm konstytucyjnych oraz innych uregulowań porządku prawnego.

Bibliografia

- Banaszak B., *Porównawcze prawo konstytucyjne współczesnych państw demokratycznych*, Warszawa 2012.
- Bosek L., *Prawo osobiste do poznania własnej tożsamości biologicznej*, KPP 2008, nr 3.
- Bosek L., Safjan M., *Prawo a dylematy współczesnej genetyki (w:) Genetyka medyczna i molekularna*, wyd. 2, red. J. Bał, Warszawa 2017.
- Bosek L., Wild M. (w:) *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 1 i 2, M. Safjan, L. Bosek (red.), Warszawa 2016.
- Bosek L., Wild M., *Kontrola konstytucyjności prawa. Komentarz dla sędziów i pełnomocników procesowych*, wyd. 2, Warszawa 2014.
- Complak K. (w:) *Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 r.*, J. Boć (red.), Wrocław 1998.
- Działyńska M., *Pochodzenie dziecka od rodziców (w:) Konwencja o prawach dziecka – analiza i wykładnia*, T. Smyczyński (red.), Ars boni et Aequi, Poznań 1999.
- Ereciński T., Weitz K. (red.), *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a kodeks postępowania cywilnego (Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego, Serock k. Warszawy 24–26 września 2009 r.)*, Warszawa 2010.
- Ereciński T., Weitz K., *Prawda i równość stron w postępowaniu cywilnym a orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego (w:) T. Ereciński, K. Weitz (red.), Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego a kodeks postępowania cywilnego, Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Katedr i Zakładów Postępowania Cywilnego, Serock k. Warszawy 24–26 września 2009 r.*, Warszawa 2010.
- Fleury R., *Verfassungprozessrecht*, Neuwied 2009.
- Garlicki L., Derlatka M. (w:) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. 1, red. L. Garlicki, M. Zubik, Warszawa 2016.
- Garlicki L., *Normy konstytucyjne relatywnie niezmiennalne (w:) J. Trzciniński (red.), Charakter i struktura norm Konstytucji*, Warszawa 1997.
- Garlicki L., Zubik M. (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, t. I i II, Warszawa 2016; M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 1 i 2, Warszawa 2016.
- Górecki D., *Preambula do konstytucji – potrzebna czy zbędna? (w:) D. Górecki (red.), Aktualne problemy polskiego i litewskiego prawa konstytucyjnego*, Łódź 2015 r.
- Grzegorzczak P., Weitz K., *Konstytucja RP. Komentarz*, 2016.
- Grzybowski S., *Wypowiedź normatywna oraz jej struktura formalna*, Kraków 1961, s. 40.
- Gwiżdż A., *Wstęp do konstytucji – zagadnienia prawne (w:) J. Trzciniński, Charakter i struktura norm konstytucyjnych*, Warszawa 1997.
- Hauser M., *Odesłania w postępowaniu przed Trybunałem Konstytucyjnym*, Warszawa 2008.
- Kulesza C., *Prawo do obrony formalnej a zasada prawdy obiektywnej (w:) Zasada prawdy materialnej. Materiały z konferencji Krasiczyn 15–16 października 2005 r.*, Z. Sobolewski, G. Artymiak (red.), Warszawa–Kraków 2006.
- Kurzępa B., „Prokuratura i Prawo” 1998, nr 5.
- Lang W. (red.), *Prawne problemy ludzkiej prokreacji*, Toruń 2002.
- Lewandowski S., *Kontrowersje wokół preambuły*, „Studia Iuridica” 1996, nr 31, s. 87–95.

59 Por. post. TK z 24.10.2001 r., SK 10/01.

- Lewaszkiwicz-Petrykowska B., *The principle of respect for human dignity* (w:) *European Commission for Democracy through Law, The principle of respect for human dignity*, 1998, [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-STD\(1998\)026-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-STD(1998)026-e) (dostęp 30.12.2021).
- Mik B., *Glosa do postanowienia SN z 15 kwietnia 1999 r.*, *KZP 5/99*, „Prokuratura i Prawo” 2000, nr 3.
- Moldawa T. (red.) *Konstytucje polskie 1918–1998*, Warszawa 1999.
- Murzynowski A., *Warunki i metody ustalania prawdy materialnej w polskim procesie karnym*, „Studia Iuridica” 1979, nr 8.
- Murzynowski A., *Warunki i metody ustalania prawdy materialnej w polskim procesie karnym*, SI 1979/8.
- Piasecki K., *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, K. Piasecki (red.), Warszawa 1996.
- Piechowiak M. (w:) M. Safjan, L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 1, Warszawa 2016.
- Płowicz W., *Wstęp do Konstytucji RP z 2 kwietnia 1997 r. w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego*, „Przegląd Sejmowy” 2010, nr 1.
- Rozmarny S., *Konstytucja jako ustawa zasadnicza PRL*, Warszawa 1961.
- Sachs M., *Verfassungsprozessrecht*, Tübingen 2010.
- Safjan M. (w:) *Konstytucja RP. Komentarz*, M. Safjan, L. Bosek (red.), Warszawa 2016.
- Safjan M., *Prawo wobec ingerencji w naturę ludzkiej prokreacji*, Warszawa 1990.
- Sagan S., *Preambuły w konstytucjach współczesnych* (w:) *Ustroje, tradycje i porównania. Księga jubileuszowa dedykowana prof. dr hab. Marianowi Grzybowskiemu w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, P. Mikuli, A. Kulig, J. Karp, G. Kuca (red.), Warszawa 2015.
- Sawczuk M., *Teoria prawdy w prawie cywilnym procesowym i materialnym* (w:) Z. Resich, M. Jędrzejewska, T. Ereciński, *Studia z prawa postępowania cywilnego. Księga pamiątkowa ku czci Zbigniewa Resicha*, Warszawa 1985.
- Skrzydło W., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Kraków 1998.
- Smolar A., *Wojna światów*, „Gazeta Wyborcza” z 30 maja 1997 r.
- Trzciniński J., *Charakter i struktura norm konstytucyjnych* (w:) *Projekt Konstytucji RP w świetle badań nauki prawa konstytucyjnego*, K. Działocha, A. Pułło (red.), Gdańsk 1998.
- Tuleja P. (w:) *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, P. Tuleja (red.), Warszawa 2019.
- Tylman J. (w:) P. Grzegorzczak, J. Tylman, *Polskie postępowanie karne*, Warszawa 2009.
- Wiliński P., *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 1, 2016.
- Wojtyczek K. (w:) *Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej Polskiej*, P. Sarnecki (red.), Warszawa 2011.
- Wojtyczek K., *Ciężar dowodu i argumentacji w procedurze kontroli norm przez TK*, „Przegląd Sejmowy” 2004, nr 1, s. 18.
- Wronkowska S., *Z teorii i filozofii prawa Zygmunta Ziemińskiego*, Warszawa 2007.
- Zieliński M., *Wykładnia prawa. Zasady. Reguły. Wskazówki*, Warszawa 2008.
- Ziemiński Z., *Problemy podstawowe prawoznawstwa*, Warszawa 1980, s. 253; Z. Ziemiński Z., *Wartości konstytucyjne: zarys problematyki*, Warszawa 1993.